

Derleme Makalesi / Review Article, 4(4): 63 - 71, 2023

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/batd/article/1353861>

DOI: 10.53445/batd.1353861

Geliş Tarihi: 01 Eylül 2023,

Kabul Tarihi: 13 Kasım 2023,

Yayın Tarihi: 15 Aralık 2023

Received: 01 September 2023,

Accepted: 13 November 2023,

Published: 15 December 2023

COVID-19 Salgını Sürecinde Sağlığın Korunması ve Hastalığın Tedavisinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamalarının Yeri

Edanur ÇAK ÜÇLER¹ * , Şeymanur ÇELİK²

¹ Gazi Üniversitesi, Hemşirelik Fakültesi, Ankara, TÜRKİYE

² Bayburt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Bayburt, TÜRKİYE

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Edanur ÇAK ÜÇLER, e-mail: ecak_95@hotmail.com

ÖZET

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) yaşamı tehdit eden bir hastalık olan COVID-19' u Çin ve diğer uluslararası ülkelerde artan vaka ve ölüm oranlarını dayanak göstererek 30 Ocak 2020'de küresel bir halk sağlığı sorunu olarak ilan etmiştir. Dünyaya hızlı bir şekilde yayılan salgının ülkemizdeki ilk vakası 11 Mart 2020'de tespit edilmiştir. Salgının ilk zamanlarında virüsün yayılmasının engellenmesi ve hastalığın tedavisi için ilaç ve aşı bulma çalışmaları yapılmıştır. Ancak korona virüs aşısı bulunana kadar salgın krizinin bir an önce atlatılabilmesi için tüm kaynakların kullanılması gerekiyordu. Bunun için hastaların tedavi uygulamalarına yardımcı olmak, ilaç ve aşı geliştirilinceye kadar hastalığa yakalanma ve ölüm oranlarını en aza indirmek amacıyla bilimsel delillere dayalı geleneksel ve tamamlayıcı tıp yöntemlerinin yararlı olabileceği düşünülmüştür.

Bu derlemede literatür doğrultusunda COVID-19 salgını sürecinde kullanılan geleneksel ve tamamlayıcı tıp yöntemlerinin kullanımını ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Korona Virüs, Geleneksel Tıp, Tamamlayıcı Tıp, Hastalığı Önleme, Sağlığı Koruma

The Role of Traditional and Complementary Medicine Applications in the Protection of Health and Treatment of Disease During the COVID-19 Epidemic

ABSTRACT

The World Health Organization (WHO) declared COVID-19, a life-threatening disease, as a global public health problem on January 30, 2020, citing increasing cases and mortality rates in China and other international countries. The first case of the epidemic, which spread rapidly around the world, was detected in our country on March 11, 2020. At the beginning of the pandemic, efforts were made to find drugs and vaccines to prevent the spread of the virus and to treat the disease. However, until a coronavirus vaccine was found, all resources had to be used to overcome the pandemic crisis as soon as possible. For this, it was thought that complementary and traditional medicine methods based on scientific evidence may be useful to help patients with treatment practices and to minimize the disease and mortality rates until drugs and vaccines are developed.

In this review, the use of complementary and traditional medicine methods used during the COVID-19 outbreak will be discussed in line with the literature.

Key words: Coronavirus, Traditional Medicine, Complementary Medicine, Disease Prevention, Health Protection

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) yaşamı tehdit eden bir hastalık olan COVID-19' u Çin ve diğer uluslararası ülkelerde artan vaka ve ölüm oranlarına dayanarak 30 Ocak 2020'de küresel bir halk sağlığı sorunu olarak ilan etmiştir (Hançer ve ark., 2020; Mirzaie ve ark., 2020). Dünyaya hızlı bir şekilde yayılan salgının ülkemizdeki ilk vakası 11 Mart 2020'de tespit edilmiştir (Zhu ve ark., 2020; Şirin & Özkan, 2020). Ülkemizde ilk vakadan sonra salgın daha da artmış ve sağlığın korunması son derece önemli hale gelmiştir (Azap, 2020). Sağlığın korunmasına ek olarak virüsün yayılmasının engellenmesi ve hastalığın tedavisi için ilaç, aşı bulma çabaları son hızla devam etmektedir. COVID-19'un tedavisi için randomize kontrollü, klinik çalışmalarını

tamamlamış olan güvenilirlik ve etkinlik açısından kanıtlanmış özel bir antiviral ilaç bulunmamaktadır (Alıcılar & Çöl, 2020; Dikmen ve ark., 2020). Ancak COVID-19 aşısı için olumlu aşı çalışmaları mevcut olup, yapılan bilimsel çalışmaların sonuçlarına göre Sinovac'ın aşısının orta şiddetli enfeksiyonların önlenmesinde %100 etkili olduğu bilinmektedir (Polack ve ark., 2020). Ayrıca iki dozluk bir BNT162b2 aşısının 16 yaş ve üzerindeki kişilerde COVID-19'a karşı %95 oranında koruma sağladığı tespit edilmiştir (Halim ve ark., 2021). Korona virüs aşısı bulunana kadar salgın krizinin bir an önce atlatılabilmesi için tüm kaynakların kullanılması gerekiyordu (Hossain ve ark., 2020). Hastaların tedavi uygulamalarına destek olmak, ilaç ve aşı geliştirilinceye kadar hastalığa yakalanma ve

ölüm oranlarını en aza indirmek amacıyla bilimsel temellere dayalı geleneksel ve tamamlayıcı tıp (GETAT) yöntemlerinin yararlı olabileceği düşünülmüştür (Ceylan & Karasu, 2020). Bu yöntemler, doğal ürünlerin (tıbbi bitkiler, vitaminler, mineraller ve probiyotikler) kullanımını, zihin-vücut terapilerini (manipülatif tabanlı terapiler, masaj ve enerji terapileri, reiki) ve diğer geleneksel tedavileri (Çin tıbbı, ayurveda ve homeopati) içermektedir (H.Y. Chang & Chang, 2021). Bu derleme literatür doğrultusunda COVID-19 salgını sürecinde kullanılan geleneksel ve tamamlayıcı tıp yöntemlerinin kullanımını ele almak amacıyla yapılmıştır.

1. Tıbbi Bitkiler (Fitoterapi)

Ülkeler, COVID-19'u tedavi etmek ve bu hastalıktan korunmak için bir seçenek olarak tek başına veya modern tıpla birlikte bitkisel tedavi yöntemi başta olmak üzere farklı türdeki GETAT yöntemlerini denemektedir (Shankar ve ark., 2020). Çeşitli salgınların önlenmesi ve tedavisinde GETAT yöntemlerinin kullanımının başarılı bir geçmişe sahip olması ve korona virüs ile savaşmada tıbbi bitkilerin bağışıklık sistemi üzerinde uyarıcı ve güçlendirici bir etkisinin olabileceği düşüncesi insanları bu yöntemlere itmiştir (Hossain ve ark., 2020). Salgının çıkış noktası olan Çin'de COVID-19 belirtilerinin azaltılmasına ve hastalığın iyileştirilmesine yönelik Geleneksel

Çin Tıbbı formülleri kullanılmaktadır. Ancak Çin bitkisel ilaçlarının kullanılma potansiyelleri ve klinik açıdan daha detaylı bir şekilde araştırılması önerilmiştir (Hossain ve ark., 2020; Şekeroğlu & Gezici, 2020). Bu öneriyle birlikte öncül çalışmalar ve klinik denemeler tıbbi bitkilerin içerdikleri biyoaktif ve fitokimyasal bileşikler sayesinde viral kaynaklı pek çok hastalığın tedavisi için ilaç geliştirme sürecinde kullanılabileceğini göstermiştir (Şekeroğlu & Gezici, 2020). COVID-19'dan korunmak ve hastalığın farklı aşamalarının tedavisi için Geleneksel Çin Tıbbının kullanımına ilişkin olarak farklı türde tıbbi bitkisel ilaçlar kullanılmıştır (İ. Uzar & Uzar, 2020). Ang ve arkadaşlarının yaptığı bir çalışmada COVID-19'un tedavisi için Meyan kökü (*Glycyrrhizae Radix*) gibi tıbbi bitkiler kullanılmıştır. Meyan kökü bitkisinin (*Glycyrrhizae Radix*) COVID-19'daki akciğer inflamasyonunun tedavisi için uygun bir anti-inflamatuar etkiye sahip olduğu saptanmıştır (Ang ve ark., 2020). Buna ek olarak bazı çalışmalar, *Andrographis Paniculata*'nın (Bittters Kralı bitkisi) bağışıklık sistemini güçlendirdiğini ve korona virüs semptomlarını azaltabileceğini göstermiştir (Mirzaie ve ark., 2020). Çin'in yanı sıra Hint ve İran geleneksel tıpçıları da COVID-19 dâhil hastalıkların önlenmesi, tedavisi ve rehabilitasyonu için bazı tıbbi bitkilerin kullanımını önermektedir (Mirzaie ve ark., 2020).

Ülkemizde de COVID-19 salgını sürecinde her kesimden insan GETAT yöntemleri ve yaklaşımları arasından özellikle tıbbi bitkileri (fitoterapi) kullanmaya yönelmiştir (Kaplan, 2020).

İbaer ve Kahraman'ın (2023) çalışmasında GETAT yöntemi kullanan COVID-19 tanısı almış hastaların limon-narenciye çayı (%30,6) gibi bitkisel tedavi yöntemlerine ilk sıralarda başvurduğu görülmüştür (İbaer & Kahraman, 2023). Uçar ve arkadaşlarının (2020) çalışmasında da Geleneksel Çin Tıbbında kullanılan bitkilerin, virüslerin hücre duvarına tutunmasını ve hücrenin içerisine girmesini engellediği, bağışıklık sisteminde uyarıcı bir etki oluşturduğu belirtilmiştir (Uçar ve ark., 2020). Geleneksel Çin Tıbbına ait tıbbi bitkilerin yanı sıra ülkemizin ender bitkilerinden olan bazı ladin türleri, kekik türleri, meyan kökü ve zeytin yaprağı ile bu tıbbi bitkilerin özünden elde edilebilecek maddelerin, COVID-19'un semptomlarını hafifletebileceğine ve hastalığın seyrini değiştirebileceğine dikkat çekilmiştir (Şekeroğlu & Gezici, 2020).

Solunum sistemi üzerinde etkisini gösteren korona virüs bireyin ağız ve burun yolundan girerek o bölgeye tutunmakta ve gelişimini tamamladıktan sonra bireyin tüm vücuduna yayılım göstermektedir. Bunun için ağız ve burun hijyeninin sağlanması önemlidir. Virüsten korunmak için arap zamkı bitkisinden

elde edilmiş öz ile hazırlanan pastiller önerilmiştir. Pastillere ek olarak antiviral aktif madde içeren (Yeşilçay, zencefil, sumak, adaçayı, biberiye) bitkilerden oluşan çaylar ile yapılan gargaraların kullanımı COVID-19'dan korunma da önem taşımaktadır (Kantarcı & Yeşilada, 2020).

2. Akupunktur

Akupunktur, Geleneksel Çin Tıbbı için son derece önemlidir. Binlerce yıllık geçmişi sahip bir uygulamadır. Vücudun belirli noktalarına, ince iğnelerin batırılması yoluyla yapılan bir tedavi yöntemidir (Kalaycı ve ark., 2020; Cihan, 2020). Akupunktur günümüze kadar birçok sağlık probleminin tedavisinde kullanılmıştır (Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği [GETAT], 2014). Özellikle immün sistem üzerindeki olumlu etkilerinden dolayı COVID-19 salgın sürecinin etkin bir şekilde yönetilmesi, hastalığın önlenmesi, tedavisi ve rehabilitasyonunda kullanılabilecek tamamlayıcı bir tedavi yöntemi olabileceği düşünülmüştür (Ercan ve ark., 2021; Han ve ark., 2021; Zhang ve ark., 2020; Kalaycı ve ark., 2020). Hatta Çin Akupunktur-Moxa Derneği COVID-19'un tedavisinde akupunkturun kullanılabileceği yönünde öneride bulunmuş ve buna yönelik bir kılavuz oluşturmuştur (Liu ve ark., 2020). Akupunktur, COVID-19 salgını sürecinde Çin' in salgını başarılı bir şekilde atlatmasında önemli bir rol

oynamıştır (Kalaycı ve ark., 2020). Gerçekten de Çin’de Geleneksel Çin Tıbbı uygulamalarının oldukça fazla kullanıldığı bölgelerde hastaların iyileşme oranlarında artış, ağır vakaların sayısında azalma ve hastaneden taburcu olma oranlarında ise önemli derecede artış olduğu görülmüştür (Liu ve ark., 2020). Akupunktur tedavisindeki amaç vücuttaki akupunktur noktalarının uyarılmasıyla yaşam enerjisinin (Qi) artması ve güçlenmesini sağlamaktır. Yaşam enerjisinin artması salgına neden olan virüsün vücuttan uzaklaşmasına yardımcı olabilir. Ayrıca bağışıklık sisteminin kuvvetlenmesi ve semptomların iyileşmesinde rol oynayabilir (Kalaycı ve ark., 2020). Bunlara ek olarak akupunktur akciğer fonksiyonunu iyileştirerek sağlığın gelişmesine, hastalığın ilerleyişini durdurmaya ve hastalığın bireyde bırakacağı sekellerin azaltılmasına da yardımcı olmaktadır (Kalaycı ve ark., 2020; Cui ve ark., 2020).

3. Ayurveda

Geleneksel Çin ve Hint Tıbbının bir parçası olan ayurveda “yaşam bilimi” anlamına gelmektedir. Zihin, beden ve ruhun uyum-denge içinde olmasını sağlar. Ayurveda, sadece hastalıkların tedavi edilmesi için kullanılan geleneksel bir yöntem değildir. Aynı zamanda hastalıkların oluşması ve önlenmesinde de kullanılmaktadır (Polat & Öztürk, 2021). Bu yüzden COVID-19 salgınının yayılmasını

önleme ve hastalığın tedavisinde de kullanılabilir bir yöntem olma potansiyeline sahip olduğu düşünülmüştür (Rastogi ve ark., 2022). Özellikle Hindistan’da COVID-19’dan korunma önlemleri çerçevesinde ayurveda yöntemi önerilmektedir (Tanrıverdi ve ark., 2020). Hindistan başkanı halka yaptığı bir konuşmasında COVID-19’a karşı bağışıklık sistemini güçlendirmek için ayurveda ilaçlarının kullanılabilirliğinden bahsetmiştir (Golechha, 2020). Ayrıca COVID-19 salgını sırasında bağışıklığı artırmak için ayurveda tedavisi ile ilgili bir kılavuz yayınlanmıştır (Rajkumar, 2020). Bunlara ek olarak; Hindistan Hükümeti milyonlarca Hint vatandaşı ayurveda ilaçlarından dağıtmıştır (Golechha, 2020). Ayurveda ilaçları COVID-19’a karşı bağışıklığı artırıp, hastalığın oluşmasını önlemek amacıyla kullanılmaktadır. Ancak COVID-19 tedavisinde bu ilaçların doğrudan kullanılacağına dair bilimsel bir kanıt bulunmamaktadır (Girija & Sivan, 2022).

COVID-19 hastalığını tedavi etmek amacıyla ayurveda yönteminin kullanıldığı bazı bilimsel çalışmalar yapılmıştır (Girija & Sivan, 2022; Kulkarni ve ark., 2021; Sulaiman ve ark., 2021). Sulaiman ve arkadaşlarının yapmış oldukları bir araştırma sonucunda ayurveda hafif semptomları olan ve gözetim altındaki COVID-19 tanısı koyulmuş hastalara tavsiye edilmiştir (Sulaiman ve ark., 2021). Ayrıca Wanjarkhedkar ve arkadaşlarının yaptığı klinik

araştırmada ayurveda sayesinde nefes darlığı olan COVID-19 hastalarında erken klinik iyileşme gözlenmiştir (Wanjarkhedka ve ark., 2022).

4. Homeopati

Homeopati, Avrupa’da ortaya çıkmış olan eski bir GETAT yöntemidir. Alman hekim Hahnemann tarafından keşfedilmiştir (Loudon, 2006). Homeopati; bir hastalığa neden olan etken maddenin seyreltilmiş formunun yeniden kullanılarak hastalığın ortadan kaldırılması temeline dayanmaktadır (Yardımcı, 2018). Homeopati kolera, sarıhumma ve tifüs gibi salgın hastalıkların üzerinde başarılı olması nedeniyle 19. yüzyılın başlarında popülerlik kazanmaya başlamıştır. Bir dönem popülerliği azalmış olsa da 21.yüzyılda yeniden önemli hale gelmiştir (Fisher, 2012). Günümüzde ise Küba’da farklı enfeksiyon hastalıklarında uygulanan ve başarılı sonuçlar elde edilen homeopatinin COVID-19 salgınında da kullanılması öngörülmüştür (Ağaoğlu ve ark., 2020).

Hindistan AYUSH (Ayurveda, Yoga, Unani, Siddha, Homeopati) Bakanlığı tarafından COVID-19 salgınına önlemek, bağışıklık sistemini güçlendirmek için Arsenic Album adlı homeopatik bir ilacın kullanımı tavsiye edilmiştir (Hasan ve ark., 2020). Ancak homeopatinin COVID-19 salgınının tedavi edilmesinde tek başına kullanımı

önerilmemektedir (Ağaoğlu ve ark., 2020). Bunun aksine Nambison ve arkadaşlarının yürütmüş oldukları bir araştırmada Arsenic Album, Camphor, Aconite ve Belladonna gibi homeopatik ilaçların COVID-19 salgınına önlemede etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yapılan bu araştırmada kullanılan homeopatik ilaçların COVID-19’un şiddetli semptomlarını önlemeye yardımcı olduğu da belirtilmiştir (Nambison ve ark., 2020). Fakat homeopatik ilaçların COVID-19 salgını üzerinde işleyişini desteklemek için daha çok bilimsel ve klinik çalışmaya ihtiyaç duyulduğu gözlenmektedir (Ali & Alharbi, 2020).

5. Ozon Tedavisi

Ozon tedavisi; “ozon/oksijen karışımının dolaşıma ya da vücut boşluklarına uygulanması” şeklinde tanımlanmıştır. Yıllardır kullanılan bir tedavi yöntemidir. Özellikle tıpta; enfeksiyon hastalıkları ve akciğer hastalıklarında kullanımı oldukça yaygındır (Korkmaz & Küçükolbaşı, 2013). Ayrıca son yıllarda ozon tedavisi birçok viral hastalığın tedavisinde de kullanılmıştır (Yılmaz, Eren ve Öz, 2020). COVID-19 salgınından korunma ve hastalığı tedavi etmek amacıyla yapılan bazı çalışmalar medikal ozon tedavisinin salgın üzerindeki etkisini değerlendirmiştir. (İkizek & Uzuntarla, 2020). Cattel ve arkadaşlarının yaptığı bir araştırmada ozon tedavisi; enfeksiyonun kontrol edilmesi,

bağışıklığın güçlendirilmesi ve iskemi reperfüzyon hasarından korunma gibi birçok olumlu etkiye sahip olduğundan COVID-19 tedavisinde de kullanımının yararlı olabileceği belirtilmiştir (Cattel ve ark., 2021). İzadi ve arkadaşlarının yaptığı bir araştırmada erken evre COVID-19 hastalarında ozon tedavisinin hastalığın ilerlemesini durdurmak için kullanılabilmesi ifade edilmiştir. (İzadi ve ark., 2021). Bu doğrultuda ozon tedavisi COVID-19 salgını için bir tedavi yöntemi olabilecek niteliktedir. Ancak bu konuda daha çok klinik kontrollü çalışmaya ihtiyaç vardır (Yılmaz ve ark., 2020).

SONUÇ

COVID-19 salgını tüm dünyaya yayılarak ciddi mortalite ve morbiditeye neden olmuştur. Korona virüse karşı aşının geliştirilip uygun tedavi metotlarının keşfedilmesine kadar sağlığın korunması ve hastalığı tedavi etmek için modern tıba ek olarak dünyanın hemen hemen her yerinde GETAT yöntemleri kullanılmıştır. GETAT yöntemlerinin COVID-19 salgın sürecine yardımcı olduğu aşikârdır. Ancak daha fazla akademik çalışmaya ihtiyaç duyulduğu da bir gerçektir.

KAYNAKLAR

- Ağaoğlu, A., İlhan, N. F., & Arslantürk, N. (2020). COVID-19 pandemisinde homeopati uygulaması. Yılmaz N, editör. Yeni Koronavirüsün Tedavisinde ve Önlenmesinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (COVID-19). Ankara: Türkiye Klinikleri, p.61-68.
- Alicılar, H. E., & Çöl, M. (2020). Yeni koronavirüs salgını: korunmada etkili yaklaşımlar. <https://korona.hasuder.org.tr/wp-content/uploads/Yeni-Koronavir%C3%BCs-Salg%C4%B1n%C4%B1-Korunmada-Etkili-Yakla%C5%9F%C4%B1mlar.pdf>. Erişim Tarihi: 31.08.2023.
- Ali, I., & Alharbi, O. M. (2020). COVID-19: Disease, management, treatment, and social impact. *Science of the Total Environment*, 728, 138861.
- Ang, L., Lee, H. W., Choi, J. Y., Zhang, J., & Lee, M. S. (2020). Herbal medicine and pattern identification for treating COVID-19: A rapid review of guidelines. *Integrative medicine research*, 9(2), 100407.
- Azap, A. (2020). COVID-19 Aşılı: Tünelin Ucundaki Işık. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 29(Özel Sayı), 94-100.
- Cattel, F., Giordano, S., Bertiond, C., Lupia, T., Corcione, S., Scaldaferrri, M., ... & De Rosa, F. G. (2021). Ozone therapy in COVID-19: A narrative review. *Virus Research*, 198207.
- Ceylan, A. & Karasu, Ç. (2020). Yeni tip koronavirüs COVID-19-a karşı bütüncül tıp yaklaşımları (Mikrobesleyiciler ve redoks düzenleyiciler). Yılmaz N, editör. Yeni Koronavirüsün Tedavisinde ve Önlenmesinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (COVID-19). Ankara: Türkiye Klinikleri, p.12-24.
- Chang, H. Y., & Chang, H. L. (2021). A virtual simulation-based educational application about complementary and alternative medicine: A pilot study of nurses' attitudes and communication competency. *Nurse Education Today*, 97, 104713.
- Cihan, Y. (2020). Radyoterapi alan hastalarda akupunktur tedavisinin radyoterapiye bağlı oluşan yan etkiyi azaltmada rolü. *Geleneksel ve Tamamlayıcı Anadolu Tıbbi Dergisi*, 2(3), 59-62.

- Cui, H. T., Yu-Ting, L., Li-Ying, G., Xiang-Guo, L., Lu-Shan, W., Jian-Wei, J., ... & Hong-Wu, W. (2020). Traditional Chinese medicine for treatment of coronavirus disease 2019: a review. *Traditional Medicine Research*, 5(2), 65.
- Dikmen, B. Y., Pat, Y., Dilekoz, E., Summak, G. Y., Kul, O., & Filazi, A. (2020). Covid-19 farmakoterapisi. *Veteriner Farmakoloji ve Toksikoloji Derneği Bülteni*, 11(2), 80-114.
- Ercan, B., Güçlü, S., & Yürümez, Y. (2021). Covid-19 güncel tedavi yaklaşımları ve akupunktur. *Geleneksel ve Tamamlayıcı Anadolu Tıbbı Dergisi*, 3(3), 28-33.
- Fisher, P. (2012). What is homeopathy? An introduction. *Frontiers in Bioscience-Elite*, 4(5), 1669-1682.
- Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği, 2014. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141027-3-1.pdf>. Erişim Tarihi: 08.06.2021.
- Girija, P. L. T., & Sivan, N. (2022). Ayurvedic treatment of COVID-19: a case report. *Journal of Ayurveda and Integrative Medicine*, 13(1), 100329.
- Golechha, M. (2020). Time to realize the true potential of Ayurveda against COVID-19. *Brain, behavior, and immunity*, 87, 130.
- Halim, M., Halim, A., & Tjhin, Y. (2021). COVID-19 Vaccination efficacy and safety literature review. *J Clin Med Res*, 3(1), 1-10.
- Han, Z., Zhang, Y., Wang, P., Tang, Q., & Zhang, K. (2021). Is acupuncture effective in the treatment of COVID-19-related symptoms? Based on bioinformatics/network topology strategy. *Briefings in Bioinformatics*, 22(5), bbab110.
- Hançer, A. T., Yılmaz, P., & Yılmaz, M. (2020). New coronavirus (2019-nCoV/COVID-19) and vitamin C. *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, 40(2), 260-264.
- Hasan, N., Nayem, M. U. M. R., Mohshinuzzaman, M., Biswas, A. H., Kayes, M. E., Hakim, M. A., ... & Alom, M. J. (2020).
- Homeopathic approach to COVID-19: a review. *Malaysian Journal of Medical and Biological Research*, 7(2), 81-86.
- Hossain, M. G., Paul, D., Ali, M. A., Huda, M. N., Alam, M. S., Mahmood, S., & Hamooh, B. T. (2020). The perspectives of medicinal plants for COVID-19 treatment: a review. *Journal of Agricultural Science & Engineering Innovation (JASEI)*, 1(2), 10-17.
- Izadi, M., Cegolon, L., Javanbakht, M., Sarafzadeh, A., Abolghasemi, H., Alishiri, G., ... & Ghazale, A. H. (2021). Ozone therapy for the treatment of COVID-19 pneumonia: A scoping review. *International Immunopharmacology*, 92, 107307.
- İbaer, Z. & Kahraman, S. (2023). Covid-19 hastalığı ile evinde karantinaya giren hastaların tercih ettikleri geleneksel yöntemlerin belirlenmesi. *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi*, 4(3): 11 – 22.
- İkizek, M., & Uzuntarla, Y. U. (2020). Medikal ozon tedavisi ve covid-19. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 7(4), 304-310.
- Kalaycı, M. Z., Bayar, B., Çiftçi, M. M., Karaağaç, H., Kasımay, A., Sanlı, Z. D., ... & Derince Zorlu, D. (2020). COVID-19 enfeksiyonunda akupunktur tedavisi. Yılmaz N. editör. *Yeni Koronavirüsün Tedavisinde ve Önlenmesinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (COVID-19)*. Ankara: Türkiye Klinikleri, p.33-41.
- Kantarıcı, G. & Yeşilada, E. (2020). COVID-19 enfeksiyonunun profilaksi ve tedavisinde fitoterapinin yeri. Yılmaz N, editör. *Yeni Koronavirüsün Tedavisinde ve Önlenmesinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (COVID-19)*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri, p.25-32.
- Kaplan, M. (2020). Covid-19: küresel salgın sürecinde geleneksel ve tamamlayıcı tedavi uygulamaları. *Milli Folklor*, 16(127), 35-45.
- Korkmaz, D. H., & Küçükkolbaşı, H. (2013). Dış Hekimliğinde ozon uygulamaları. *Atatürk Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 23.
- Kulkarni, V., Sharma, N., Modi, D., Kumar, A., Joshi, J., & Krishnamurthy, N. (2021). A community-based participatory research to assess the feasibility of Ayurveda intervention in patients with mild-to-moderate COVID-19. *MedRxiv*. doi: <https://doi.org/10.1101/2021.01.20.21250198>.
- Liu, W. H., Guo, S. N., Wang, F., & Hao, Y. (2020). Understanding of guidance for acupuncture and moxibustion interventions on COVID-19 issued by CAAM. *World journal of acupuncture-moxibustion*, 30(1), 1-4.

- Loudon, I. (2006). A brief history of homeopathy. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 99(12), 607-610.
- Mirzaie, A., Halaji, M., Dehkordi, F. S., Ranjbar, R., & Noorbazargan, H. (2020). A narrative literature review on traditional medicine options for treatment of coronavirus disease 2019 (COVID-19). *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 40, 101214.
- Nambison, N. K., Nambison, S. N., & Dwivedi, A. D. (2020). Pandemic COVID-19: Homeopathic prevention and treatment experiences. *Int J Homoeopath Sci*, 4(2), 265-270.
- Polack, F. P., Thomas, S. J., Kitchin, N., Absalon, J., Gurtman, A., Lockhart, S., ... & Gruber, W. C. (2020). Safety and efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 vaccine. *New England Journal of Medicine*, 383(27), 2603-2615.
- Polat, G., & Öztürk, İ. (2021). Current supporting practices in health tourism. *Tourism Studies and Social Sciences*, 375-391.
- Rajkumar, R. P. (2020). Ayurveda and COVID-19: Where psychoneuroimmunology and the meaning response meet. *Brain, Behavior, and Immunity*, 87, 8-9.
- Rastogi, S., Pandey, D. N., & Singh, R. H. (2022). COVID-19 pandemic: A pragmatic plan for Ayurveda intervention. *Journal of Ayurveda and Integrative Medicine*, 13(1), 100312.
- Shankar, A., Dubey, A., Saini, D., & Prasad, C. P. (2020). Role of complementary and alternative medicine in prevention and treatment of COVID-19: an overhyped hope. *Chinese journal of integrative medicine*, 26(8), 565.
- Sulaiman, C. T., Deepak, M., Ramesh, P. R., Mahesh, K., Anandan, E. M., & Balachandran, I. (2021). Chemical profiling of selected Ayurveda formulations recommended for COVID-19. *Beni-Suef University Journal of Basic and Applied Sciences*, 10(1), 1-5.
- Şekeroğlu, N. & Gezici, S. (2020). Koronavirüs pandemisi ve Türkiye'nin bazı şifalı bitkileri. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(Special Issue on COVID 19), 163-182.
- Şirin, H., & Özkan, S. (2020). Dünyada ve Türkiye'de COVID-19 epidemiyolojisi. *Kulak Burun Boğaz ve Baş Boyun Cerrahisi Dergisi*, vol.28, no.2, 6-13.
- Tanrıverdi, G., Yalçın Gürsoy, M., Özsezer Kaymak, G. (2020). COVID-19 pandemisi ve kültürel yaklaşımlar. Aksayan S, editör. COVID-19 Pandemisi ve Halk Sağlığı Hemşireliği. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri, p.74- 82.
- Uçar, D., Tayfun, K., Müslümanoğlu, A. Y. & Kalaycı, M. Z. (2020). Coronavirus ve Fitoterapi. *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi*, 1 (2), 49-57. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/batd/issue/54231/711108>.
- Uzar, İ. & Uzar, F. (2020). Traditional medicinal plants used for the treatment of viral infections: A short review. *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi*, 1(2), 29-48.
- Wanjarkhedkar, P., Sarade, G., Purandare, B., & Kelkar, D. (2022). A prospective clinical study of an Ayurveda regimen in COVID-19 patients. *Journal of Ayurveda and Integrative Medicine*, 13(1), 100365.
- Yardımcı, A. B. (2018, 10-13 Ekim). Homeopati bilim midir? Bilim felsefesi açısından bir değerlendirme. 3. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumunda sunuldu, Giresun.
- Yılmaz, N., Eren, E., & Öz, C. (2020). COVID-19 and Ozone. *Cyprus J Med Sci*, 5(4), 365-72.
- Zhang, B., Zhang, K., Tang, Q., Sun, K., & Han, Z. (2020). Acupuncture for breathlessness in COVID-19: a protocol for systematic review and meta-analysis. *Medicine*, 99(27).
- Zhu, H., Wei, L., & Niu, P. (2020). The novel coronavirus outbreak in Wuhan, China. *Global Health Research and Policy*, 5, 1-3. doi: <https://doi.org/10.1186/s41256-020-00135-6>